

Տ Ա Ր Ե Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՆ

(Զ. ԴԱՐԷՆ Ն. Ք. ՔՐԻՍՏՈՍ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

Ընթերցողի աշխատութիւնը հրաւիրող այս ուրուագիծը Հայ ժողովրդեան պատմական ճակատագրի վրայ՝ ծագեցաւ իմ մէջս «Հայ բանաստեղծութիւնն ամենահին ժամանակներէ մինչեւ մեր օրերը», աշխատութեանս պատրաստութեան ժամանակ, երբ կը խմբագրէի Մոսկուայի Հայ Բանձնախումբէն՝ հրատարակուած հաւաքածուն։ Այս հաւաքածոյի յառաջարանին մէջ յայտնապէս կը խոստովանիմ, որ զբիւրս վրայ աշխատելէս առաջ՝ ես չունէի ըստ բնականին տեղեկութիւն Հայաստանի՝ անոր պատմութեան և գրականութեան մասին։ Երկու երեք տարուան աշխատութիւնը յայտնի է որ չէր կրնար զիս հմուտ հայագէտ մը դարձնել, սակայն ես կրցայ գնահատել թէ ինչպիսի ահագին նշանակութիւն ունի Հայ աշխարհն բոլոր քաղաքակիրթ մարդկութեան համար։ Նոյն յառաջարանին մէջ ըսի թէ որքան խոր տպաւորութիւն ըրած է իմ վրայ իհն (միջնադարեան) հայ բանաստեղծութիւնը, ես վստահօրէն կը համարձակով զայն զասել բոլոր աշխարհի գրականութեան առաջին շարքին մէջ։ Ոչ նուազ տպաւորութիւն թո՛ւ

ղած է իմ վրաս և Հայ ազգին պատմութիւնը, մօտէն ծանօթանալ անոր հետ՝ ես անհրաժեշտ համարեցայ, քանի որ ժողովրդեան գրականութիւնը միշտ սերտ և խոր կերպով կապուած է իւր պատմութեան հետ։ Եւս համոզուեցայ որ Հայ ճակատագրի մէջ ներփակուած կան ընդհանուր պատմութեան ամենանշանաւոր էջեր և մէկէ աւելի որոնք նոր լոյս կարող են փռել պատմագիտական շարք մը խնդիրներու վրայ։ Համամատարար գեռ քիչ հետազոտուած, ան ալ ռուս ընթերցողներու մեծագոյն մասին բոլորովին անծանօթ։ Հայաստանի պատմութիւնը կ'արժէ աշխատութեան առնել նոյն չափով, ինչպէս ամենանշանաւոր ժողովուրդներու պատմութիւնը, նա տուած է իր ինքնուրոյն օժանդակութիւնը մարդկային քաղաքակրթութեան ոչ նուազ քան իշխատացիները, Հելլէնները, Հռովմայեցիները և Եւրոպիոյ ներկայ ժողովուրդները։

Ուրիշ տեղ՝ ես փորձեցի այսպիսի բացատրութեամբ որակել Հայ պատմութեան նշանակութիւնը։

Ինչպիսի անսպառ գանձ կը ներկայացնէ

1. Հայ բանաստեղծութիւնը ամենահին ժամանակներէ մինչև մեր օրերը, ռուս բանաստեղծներու թարգմանութեամբ, խմբագրուած ներածական տեսութեամբ և նկատարութիւններով Վլադիմիր Բրիւսովի, Հրատարակութիւն Մոսկուայի Հայ-Բանձնախումբին։ Ճակատք (բազմա-գունեան ապագրութիւն), աշխատութիւն Ս. Սուրեն-Եանչի։ Մ. 1918 թիւ 620.

2. Ուսման Միաց (ամսթիւթ), 1916 զրաւան նկատարութիւն «Արարատեան թաղարարութիւն» — Ա. Բ.

Ամֆիթատրովի «Հայաստան և Հոռոմ» գրքի վերու-ծում։ Եւս նաև նոյն գրքի իմ նկատարութիւններս «Համարարար Մ. Է. Ի. Ընկերութեան» 1916, զրաւ 14—16.

Ման. — Պատ. Հնդկական իր իսկ ինքնագիր ձեռագրով սերով գրեցը Խուրաժ աստի Զարգ. թարգման-լին և փոփոց կը յայտնէ տեսնել նաև անոր Հայերէն թարգմանութիւնը։

ԽՍՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ժողովրդեան մը պատմութիւնը որ կ'ընդ-
գրկէ երկու հազար հինգ հարիւր տարի-
ներ (է դարէն ն. Ք. մինչեւ յ. Ք. մեր
ժամանակները) սերտ կերպով կապուած բո-
լոր նշանաւոր երեւոյթներու հետ, որոնցմով
ցնցուած է Հին աշխարհը, Հայաստան կը
յիշուի Ս. Գրոց մէջ ուր Նքեմիա մարգա-
րէի բերնով կը կոչէ «Արարտեան թա-
գաւորութիւնները» մասնակցելու Բաբելոնի
կործանման: Հայերը իրենց ծագման օրէն
պատեհագոյն կը բռնուին Ասորեստանցւոց
հետ, յետոյ հին Պարսից հետ, որոնց լուծին
տակ կը մնան երկու դար: Գարեհ Աշտուա-
պետն կը պարէն իւր յաղթութիւններով
Հայոց վրայ, իսկ Քանգաքսէս կը վարէ Հայ
օգնական զունդը Թերմոպլէի տակ և Սա-
ղամիայի վրայ: Յետոյ Հայաստան կը մաս-
նակցի Արեւելքի բախտին Աղեքսանդր Մե-
ծին տիրապետութեամբ և կը մտնէ Հելլե-
նական Թագաւորութիւններու ընտանեաց
մէջ: Հռոմայեցւոց Ասիա մտած օրէն, Հա-
յաստան կը սկսի պատերազմ անոնց դէմ,
զոր չարունակած է փոքր ընդհատումներով
մինչեւ կայսրութեան վերջին օրերը: Հա-
յաստան ունեցած է իւր «յաղթանակի ժա-
մերը» երբ ընդարձակուելով իւր դրաւէ
«կայսրութեան» սահմանները անցնելով մին-
չեւ Կասպից ծովն ու Պարսիստին: Ունեցած
է և ծանր անկման օրեր, երբ նա կը հա-
մարուի պարզ հռովմէական գաւառ, կու-
սակալի ձեռքով կառավարուած (Տրայանոսի
ժամանակ, այլ այս մի տարուան կեանք ու-
նեցած է): Հայերը կը պատերազմեն Հռով-
մայ լաւագոյն զօրավարներու դէմ, Սիլլայի,
Լուկուլլոսի, Պոմպէոսի, Անտոնինոսի, Կոր-
նուդոնի, Մարկոս Արեւիտոսի: Կռիւր կը
շարունակուի կայսրութիւնը երկու մասի
բաժնուելէն յետոյ եւս: Սակայն վերջը Հա-
յաստան ընդունելով քրիստոնէութիւն և
նեղուելով Նոր պարսիկներու վերանորոգ-
ուած պետութենէն՝ կը դառնայ հաւատա-
րիմ դաշնակից Արեւելեան կայսրութեան:
Այս իւր հաւատարմութեան տեղ կայսրու-
թիւնը կը հատուցանէ դաւաճանութեամբ,
(ինչպէս պարզ կերպով կը խոստովանի Ամ-
միանոս Մարկելինոս) և Հայաստան կը ներ-

կայանայ բաժնուած երկու ամենագոր դրա-
ցիներու մէջ՝ Բիւզանդիոնի և Պարսկա-
տանի: Ասով վերջ կ'ունենայ հին Հայաս-
տանի պատմութիւնը՝ և կը սկսի միջինը:
Երկու Հայաստանները՝ արեւմտեան և ա-
րեւելեան, կը մասնակցին բոլոր վճռական
փոփոխ բախտին բազմադարեան Բիւզան-
դիոնի և Պարսից կռիւններու: Յուսիսայինա-
նոսի բարեփոխումները, Հերակլի արշա-
ւանքները, աստուածաբանական պայքար-
ները, Բիւզանդիոնի դեղարուեստից զար-
գացումն — այս ամէնը կը գտնէ իւր ան-
դրադարձութիւնը Հայաստանի կեանքի մէջ:
Արարտեան գրաւուէ Հայաստանի երկու
մասերն ալ կը միացնէ. այլ Խալիֆայու-
թեան տկարանալով (սկիզբն Թ. դարուն),
վերստին կը ծնանի Հայաստանի ինքնա-
վարութիւնը Բագրատունեաց Թագաւորու-
թեան: Յետ երկդարեան ինքնավար զար-
գացման Հայաստան դարձեալ կ'իյնայ կոր-
ծանած, Բիւզանդացւոց նենդամտութեամբ
և Թիւրք-Սելճուկներու արշաւանքով: Սա-
կայն աւերակներէ նորէն կը վերականգնի,
ստեղծելով երկու Թագաւորութիւն, ի Հիւսիս-
— աւատական (Հպատակ հաւատակից Վրաս-
տանի) Զաքարեան իշխանութիւնը և ի Հա-
րաւ ի Կիլիկիա՝ անկախ Ռուբինեան թա-
գաւորութիւն: Երկայնարագուկ իշխանաց
պետութիւնը (Զաքարեանց) կ'ապրի մի և
նոյն կեանքով, ինչպէս կ'ապրէին ասիական
միջնադարեան Թագաւորութիւնները: Կի-
լիկիոյ Թագաւորութիւնը (Ռուբինեանց) յա-
րաբերութիւններ կը մշակէ միջնադարեան
Արեւմտեան Եւրոպայի հետ: Կիլիկիոյ վը-
րայէն կ'անցնէին խաչակիրները: Կիլիկիոյ
Թագաւորները իրենց տոհմոսները կ'ընդու-
նին պապէն և գերման հռովմէական կայս-
րէն: Կիլիկիա մեծ վաճառականութեամբ կը
կապուի Եւրոպայի հետ, կ'իւրացնէ անոնց
գաղափարները, դիտութիւնները և գրական-
նութիւնը: Այլ վրայ կը հասնին ահաւոր ժա-
մանակներ, 1էնկ-Թիմուրի արշաւանքներ և
ապա Թիւրք-Օսմանցիներու գրաւումը: Բո-
լոր Մերձաւոր-Արեւելք կը կործանի, մոն-
ղոլական լուծին խաւարը կը պատէ տա-
կաւին նոր քաղաքակրթուած երկիրները,

Հայոց Համար կը սկսի ամենաժանր փորձանքներու դարեշրջանը, երեք դարերու գերութիւն թիւրեքերու և պարսկէներու Հարստականութեանց ներքեւ (ԺՁ-ԺԼ դ.)։ Միայն ԺԹ դարուն մէջ կը սկսի դանդաղ վերածնունդ, մեծաւ մասամբ արդիւնք ունս զինուց յաղողութեան։ Այս դէպքերու վերջաւորութիւնը մեր աչաց առջեւ կը կատարուի, քանի որ նորէն պատերազմ կը մղուի Հին Վնայ եղբայրները, ուր կ'ապրէին Հայերու նախահայրերը, այն ուրարտացիները որոնց դէմ կը պատերազմէր Ասորեստան։ Ասոր վրայ ապաքէ Ե աւելցնել որ բոլոր այս բախտի փոփոխութեան ժամանակ, Հայերը, Հազարամայ իրենց պատմական կեանքի ընթացքին, ստեղծած են ինքնուրոյն մշակոյթ, արտագրած են իրենց գիտական դանձը, թողած են աշխարհի ամենաշարունակ գրականութիւն, դժբախտաբար ոչ բաւական ուսումնասիրութեամբ։ Հին Հայ պատմիչներու երկերը արժանապէս գնահատուած են, քանի որ պաշտած են այնպիսի թանկագին ստեղծութիւններ, որոնց բոլոր ուրիշ աղբիւրները կորսուած են։ Հայ թարգմանութեամբ մեզի Հասած են Հին Հեղինակներու շատ մը գործերը որոնց բնագիրները կորսուած են։ Բացառիկ արժէք կը ներկայացնէ Հայ իշխանագրեան քնարերգութիւնը, ուր կ'երեւի ապշեցուցիչ զուգակցում արեւելեան չեղի երեւակայութեան և փարթամ պատկերներու, մաքուր Հելլեններդաշնակութեամբ և զգաստութեամբ, կամ մուսուր միութիւնը Արեւելքի և Արեւմուտքի սղբանց։ Բաց սակից, նոյնիւնքն Հայաստանի և Հայերու պատմութիւնը իրրեւ առանձին ճիւղ պատմութեան ուսման, կը ներկայանայ զարգացած մարդոց ոչ սակաւ անդիտարիներէ։ Հայ Հնութիւնները թոյլ տուին վերանայնելու կովկասեան աշխարհի ամենահին քաղաքակրթութիւնը, Հաստատեցին Յարեթական Ժողովրդոց ամբողջ խումբերու գոյութիւնը, որոշեցին գոնէ ընդհանուր գծերով անոնց քաղաքակրթութեան առանձնապատկութիւնները, անոնց յարաբերութիւնները Ասիոյ ուրիշ Ժողովրդոց Հետ և վերջապէս անոնց լեզուի

Հիմքը, որ ահագին յեղափոխութիւն պիտի առաջ բերէ Համեմատական լեզուագիտութեան մէջ։ Հին Հայաստանի կազմի ուսումնասիրութիւնը կը թելադրէ նոր անդրաման և զարգացման խնդրոյն վրայ։ Հին Հայաստանի գիւղական կենաց պայմաններու վերլուծումը շատ փոփոխութեան կ'ենթարկէ մեր ունեցած գաղափարները Արեւելքի մէջ Հողային փոխադարձ յարաբերութեանց նկատմամբ։ Հայ քաղաքակրթութեան ծանօթութիւնը կը ստիպէ վերաշինել մեր Հայեացքը Արեւմուտքի և Արեւելքի փոխադարձ յարաբերութեանց մասին, և մասնաւորապէս երկրային այն ընդհանուր աղբիւրութեան վրայ, որ սովորաբար կը վերագրուին մէկ շրջանի մէջ Բիւզանդիոնի - միւսին Արարացւոց... Այս բոլորն - գրեթէ դիպումածով ձեռք ձգուած օրինակներ են, առնուած Հայ պատմութեանն առաջ եկած Հետաքրքրական շատ խնդիրներէն, շնորհիւ արտաքին փայլուն գեղեցկութեան քաղաքական պատմութեան Տիգրաններու, Տրդատներու, Բագրատունեանց, Զաքարեանց, Ռուբինեանց, և բովանդակ Հայ Ժողովրդեան, որ թակդաթ - Պապասարի, Աղբասանդր Մակեդոնացւոյ, Պոմպէոսի, Մուսկէի, Լէնք - Թիմուրի Հարուածներէն ետքը կ'ապրի։

Այսպիսի Հեռանկարներ կը բացուին Հայոց պատմութիւնը Հետազոտողներու առջեւ։ Եւ մասնագէտին, ինչպէս պատմական ընթերցողին սիրողի Համար և ամէն զարգացած ընթերցողի, որ կը Հետաքրքրուի մեծամեծ անցքերով և անցեալ դարերու նշանաւոր մարդերով՝ Հայոց պատմութիւնը կը ներկայանայ իր տեսակին մէջ գանձարան, ուսկից կարելի է Հանել շատ բան, մինչեւ այսօր իսկ իրեւ խաւարի մէջ ծածկուած թանկագին Հարստութիւն մը, Չոմանս իրեն կը ձգեն պատմութեանն առաջ եկած նոր ուսումնական խնդիրներ, ուրիշները Ժողովրդական ապշեցուցիչ ճակատագիրներն, որոնք մեծ դեր խաղած են Հայ մաշխարհային թատերարեմին վրայ, երբորդները Հայաստանի անցեալ սրտառուչ

վայրկեանները և վսեմ օրինակները անոր քաղաքական և հասարակական գործիչներու։ Մեր օրերը, երբ մեր աչքերուն առջև կը կատարուի ամենամեծ կռիւք, նորէն հարց յարուցանելով «Փոքր» ազգաց ապա-գայի մասին («Փոքր» — միայն անոնց ներկայ քաղաքական նշանակութեան մտքով) զգալի կերպով ընդհանուրի հետաքրքրու-թիւնը շարժեցաւ և Հայաստանի նկատ-մամբ։ Մասնաւորապէս այս, ռուս հասա-րակութեան մէջ, մեր մէջ աւելի վառ կեր-պով կը զգացուի, քանի որ Հայ ժողովրդ-դեան ճակատագիրը, որոց նշանաւոր մասն ապրած է Ռուս ճողին վրայ, անոր կերպով միացած է մեր ճակատագրին հետ։ Հայաս-տանի և Հայ ազգին ծանօթութիւնը, մեր օրերուն մէջ անհրաժեշտ կը գառնայ իւ-րաքանչիւր ռուսի համար որ կը փափագի գիտակցաբար վարուիլ ներկայ ժամանակիս ղէպերուն հետ։

Մինչդեռ ռուս գրականութիւնը շատ աղ-քատ է նկատմամբ Հայաստանի, մասնաւոր-հայ պատմութեան գրութեաններուն, գրեթէ առանց վերապահութեան կարելի է ըսել, որ ռուս ընթերցողը ոչ մի տեղէն չէր կըր-նար գիտնալ Հայ ժողովրդեան անցեալ ճա-կատագիրը։ Մինչդեռ պատմութեան վերա-բերեալ նիւթերը մինչև իսկ այնպիսի ազ-գերուն, որոնք ընդհանրապէս մեզի համար ժողովուրդներ են, ինչպէս Եգիպտացիք կամ Ասորեստանցիք, առանց յիշելու դասական հին ազգերը, վերջին ժամանակներս ռուս լեզուով երեցան շատ գեղեցիկ հրատարա-կութիւններ, որոնք գիւրամբը են նաեւ ոչ մասնագէտներու, ծանօթացնելով ամե-նէն նոր գիւտերու և ուսումնականաց քըն-նութեան հետեւանքները — Հայ պատմու-թեան մասին նշանակուած բան մը չկայ, բայց եթէ ամենաթիւթեւ հարեւանցի ուր-ուսագծեր։ Պատմութիւն սիրողներու համար ներկայիս կայ Թարգմանութեանց ամբողջ մի գրադարան հին Արեւելքի մասին, ամե-նանշանաւոր հնդկականներու ինչպէս Մաս-պրոյ, Բրեստի, և ինքնագիրներ յօրինող ներ կամ խմբագրողներ մեր լուսաւոյն ա-րեւելագէտներէն, ինչպէս Բ. Թուրայեւ,

Գ. Վիպկը և ուրիշներ, Հայ պատմու-թեան լայնածաւալ ընթերցողներու համար բացի Կոստանեան պատուարէր այնատու-թեանց՝ կան նաեւ Ա. Բ. Ամֆիթէատովի գրքերը ասկից կէս դար առաջ։ Այս մեր գրականութեան մէջ այնպիսի մեծ պակաս է, որ ամէն պարագային պէտք է զայն լրա-ցընել առանց ուշացնելու։ Մեզ ռուսերու համար պարտականութիւն է գիտնալ Հա-յաստանի պատմութիւնը, առանց հաշուելու այն, որ ամէն կրթուած մարդու պարտա-կանութիւնն է ճանչնալ Հայաստան։ մեզի պէտք են գրքեր, որոնք և ոչ մասնագէտ-ներուն ալ տային կարելութիւն, ծանօթա-նալու այն բաներու, որ ներկայ գիտութիւնը ունի Հայ գրքի մասին, անոնց ծագման և անոնց անցեալին։

Բոլոր այս նկատումները գրողեցին զիս զբաղելու առաջագրուած ուրուագիծը յօրի-նելու։ Այլապէս իմ ես Հայ Բանաստեղ-ծութեան» մէ ձեռնարկին վրայ, աւելի խոր քան որ և իցէ ուրիշ մը, զգացի Հայ պատ-մութեան նկատմամբ հեղինակաւոր գրու-թեանց աշխատութիւնը։ Իմ ուսումնական հետաքրքրութիւնս շարունակ արգելքներու կը բախէր ինձ կարեւոր Հայ պատմութեան գրքերու աղբիւրներու պատճառաւ, ամենէն աւելի ռուսերէն լեզուով, և ապա այնպի-սիներու որոնք կարելի էր ստանալ ի Ռուս սաստան։ Չանազան լեզուներով կարելիու-թիւն ունենալովս կարգալու (բացի Ռուսե-րէնէ՝ Լատիներէն, Գաղղիերէն, Գերմանե-րէն, Իտալերէն, Անգղիերէն), այնուհան-դերձ շատ անգամ իմ խուզարկութեանս մէջ՝ կ'ընդհատուէի բացառապէս ձեռք չու-նենալով համապատասխանող մասնագիտաց քննադատութիւնները, կամ անոնք գոյու-թիւն իսկ չունէին վերը յիշուած ոչ մի լե-զուներով, կամ անկարելի էր գտնուել ըս-տանալ ոչ միայն մեր գրավածառներու ձեւ-ումը, այլ և ոչ հասարակաց մեծ գրատուն-ներու մէջ (և ոչ Լազարեան Վարժարանի գրատան, որոյ հաստատութիւնը մատչելի էր ինձ շնորհիւ բացառիկ ազնուութեան Պրոֆ. Կ. Կոստանեանի և Պրոֆ. Ա. Թայի)։ Հասկնալի է որ ես շատ աւելի բախտաւոր

վիճակի մէջ պիտի ըլլայի, եթէ կարենայի ազատ կերպով ընթեռնուլ հայերէն լեզուն, այլ արդեօք ոոս ընթերցողներէն քանին՝ կրնան պարծենալ նոր հայերէն լեզուի գիտութեան մէջ։ Թամենայն դէպս ես իմ անձնական փորձովս համոզուեցայ, որչափ զբուսարին է ի Ռուսաստան, մինչեւ իսկ մէկու մը որ զանազան լեզուներ գիտէ (բացի հայերէնէ) ծանօթանալ հայ պատմութեան հետ։

Այսպէս խօսելով, ես բնաւ չեմ ուզեր գիտնականաց աշխատութեանց վրայ շուք ձգել, որոնք հայագիտութիւն մշակած են։ Գրեթէյիկ կցուած «Մասենագիտութեան» մէջ ընթերցող կարելի է լուրջ և ամենապարելորդ գործերու Քիւր իր գտնէ հայ պատմութեան նկատմամբ։ Ինչպէս անցեալ ժամանակներու գիտնականք, այսպէս առանձնապէս վերջին տասը տարիներու հայագետները, անվիճելի է, սուրին ահագին աշխատութիւններ և շատ թանկարժէք դանձեր աւելցուցին պատմագիտութեան մէջ։ Հիւալմանի, Լեմանայ, Հենսենի, Գոլենսի և Կալի, Թուռնպիլի և ուրիշներու աշխատութիւնները իսկ առասաց մէջ էմինի, Խալթեանցի, Ալոնցի, Օրբելի և մասնաւորապէս ակագետական Մարի՝ որ ճշմարիտն ըսելով, լուսաւոր առաւ թիւններով կարող են համարուիլ ի թիւս լաւագոյն աշխատութիւններու նոր ժամանակիս։ Այս անխոնջ հետազոտողներու համար յանցանք մը չէ որ հայ պատմութիւնը չէ ունեցած անցեալի մէջ, այն անթիւ պատմիչներու խումբ դանազան ազգերէ, որոնք յրթեալս հարիւր տարուան ուսումնասիրելին հին աշխարհը և հին Արեւելքի պատմութիւնը (Արեւելք հասկանալով միայն Եգիպտոս, Մերձաւոր Ասիա, և Միջագետք, հազիւ երեք և Հընդկաստան, նոյնպէս և երբեմն Կովկասեան աշխարհ)։ Յիշեալ հետազոտողներու յանցանք չէ, որ Հայ ժողովրդեան վրայ գերութեան ճնշող գարեբը, թոյլ չեն սուած իր մէջէն գիտնականներ յառաջ բերի՝ որոնք պիտի կարենային իւր ժամանակին մշակել արժանաւոր կերպով ազգային պատմութիւնը, Վերջապէս գիտութիւնը յանցանք չունի, որ անցեալ ծանր ցնցումներեն

րու, հրդեհներու, աւարառութեանց ժամանակ և թիւուրէնի, Թիւրքերու արշաւանքներու վերահաս կոտորածները կամ Սուլթաններու արուեստակեալ քաղաքակաւ նուաճմամբ կործանած են բազմութիւն յուշարձանաց և պատմական վաւերական թուրքերու անցեալ թագաւորութեան մայրաքաղաքները յաճիւն դարձան, գրատունները կրակի տրուեցան, անյայտացան հին տարեգիրները, վաղեմի պաշտօնական գործերը, ընտանեկան դիւանները... ԺԹ և ի դարեւրու հայագետները հարկադրուած էին գրեթէ բոլորն ալ ծայրէն սկսելու և ամէն քայլին՝ արգելքի հանդիպելու նիւթերու բացակայութեան պատճառաւ կամ գերծ մնացեալներէն օգտուելու անկարելիութեան, մասնաւոր երբ գտնուէին անոնք թրքական գաւառներու մէջ։ Հարկադրուած լինելով ժողովելու պատմական իրական անցքի (վասն զի անցեալներու գրեթէ միակ ժողովածուն է Հ. Մ. Չայնեանին տպագրուած պատմութիւնը ԺԻ դարու վերջերը) վանքերու մէջ փնտռելով հին ժամանակագրութիւններ, առաջին անգամ ձեռնամուխ ըլլալ քաղաքաց պեղումներու, հին պատմագրաց հնկասական հաղորդածներու վերլուծումն ընել, մինչեւ իսկ որոշել հայ լեզուի կազմութիւնը (որոյ արիական-եւրոպական ցեղի պատկանին վերջնականապէս միայն յայտարարուած եղաւ ԺԹ դարու վերջերը)։ Պէտք չէ դարմանալ որ այսպիսի դրութեան մէջ գտնուած նիւթերը նաեւ լուրջ գիտնականները չկրցան ըմբռնել ընդհանրացնելու աշխատութիւնը, իրենք իսկ հասկցած էին թէ տակաւին չէ հասած ժամանակը գրելու «Հայոց պատմութիւն», ուստի իր բաւականանային մասնական խնդիրներու խուզարկութիւններ ընելով։

Այնու հանդերձ սովորական ընթերցողները որոնք կը հետաքրքրուին առաւել ազգերու կեանքի ընդհանուր գծերու նկարագրութեամբ, այսպիսի գիտողութիւնները կրնան համոզել զիրենք այլ ոչ միութեալ։ Ամէն հիմնական պատճառներ կան հաստատու, որ քանի մը տասնեակ տարիներէ ետքը վերջապէս կը տարելիւթիւն պիտի առաջ գալ

յօրինելու, կապակցեալ և յալորդական արտադրութեամբ Հայ ժողովրդեան ամբողջ պատմական նակատագիրն իր օրօրօղէն մինչև չեւ վերջին օրերը, Անշուշտ ապագայ սեռունդը պիտի հիանալ ընթերցմամբ Հայ Մասկոյէի կամ Կլիւնշվսկիի պերճախօս գրութիւնները։ Այլ ընթերցողի գիտական հետաքրքրութիւնը արգարապէս չի հանդուրժեր ապաստելու այս տասնեակ տարիները և կը պահանջէ անմիջապէս իւր բաւարարութիւնը։ Անօթի մարդոյ գոհուր է խոստումներով անդարտեցնել թէ ամէմ մը կամ երկու՝ նա կը ստանայ համեղ ճաշ։ մինչ այս շարաթուան մէջ կարող է անօթութենէ մեռնիլ։ Խոստանալով իր որդւոց հընունելու Հայաստանի ապագայ Կլիւնշվսկիի վերայ որ անշուշտ պիտի թարգմանուի ի ռուս լեզու, մեր օրերու ռուս ընթերցողը ուրախ կը լինէր այժմէն ունենալու իր ձեռքը գտնէ Հայ Կարամպիւնը։ Այլ այս ալ կը պակսի ռուս ընթերցողին, որ անգէտ է Հայերէն լեզուի։ չկայ, և գրեթէ չկայ նաև եւրոպական լեզու գիտցողներու համար՝ Ռուս ընթերցողը որ կ'ուզէ գիտնալ Հայոց պատմութիւնը որոյ ամառաշինի են մասնագիտական խաղաղութեան ռուսամասերութիւնները (բացի լոկ, կը կրկնեմ, մասնական խնդիրներէն) հարկադրուած է գիմելու չոր և համառօտ Համայնագիտական բառարաններ, բու տեղեկութեանց կամ բոլորովին Հնացած գրքերու (ինչպէս Շոքինի գրուածոց հրատ. 1852ին) կամ ամենաշինին արժէք ունեցող, ոչ մի կերպ ուսումնասիրուած յերկրուածներու (ինչպէս օր. համար Լազովի գրուածն հրատարակուած 1916), կամ վերջապէս միշտ

միևնոյն արտադրութեանց զորս մենք յիշեցինք Կ. Կոստանեանցի ուրումակարն (1915 տ.) յատկապէս նուիրուած հին Հասարակական (ցԶ. դար յետ Գ.) և կէս ուսումնական և կէս ֆերիտոնի Ա. Վ. Ամֆիթէաւորովի գրութեանց, նոյնպէս հին Հայաստանի մասին։ Ռուս ընթերցողը չի գտներ ոչ Հայ Կարամպիւնը և ոչ իսկ իրովայսկին։ Ռուս ընթերցողի այս պահանջին պատասխանելն է իմ նպատակս ճարտգրութիւնս գրած ժամանակս։ Անշուշտ շատերը կրնան յին լուծել այս ինչդիրն ինծմէ լաւ, այլ քանի որ ինծի յայտնի չէր թէ մէկը այս աշխատութեան ձեռք զարկած է, ինծի կ'երեւար որ ես սգտուելով այն տեղեկութիւններէ զորս յալորդեցայ ժողովի, ես պիտի մեղադրուէի յանցանքի մէջ «ծածկելով ընդ գրուածն վառեալ լապտեր»։

Իմ ուրումակարին նպատակով աղտնէ կանխաւ որոշուած է իր վերնագրով։ Հատ հասկանալի է որ բնաւ կարելի չէ թէեւ Հասարակական լեզուով, չօրհանել ժողովրդեան պատմական կեանքի ամէն կողմերը, որ կը բովարդակէ քսան և յինգ դարեր, սկսելով աւորեռտանի թակկաթ—Պաղատարի արշաւանքներէն։ Նայելի երկրի վրայ, ինչպէս այն ատեն կը կոչուէր, վանայ լճին զաւառները, մինչեւ Գուլիբիմոս կայսեր մահմէտական դաշնակիցներու պատերազմի շարժմունքները նոյն հին վանայ եղբայրներու վրայ։ Անկարելի է գրքոյի մը սահմանի մէջ, որչափ ալ համառօտ ըլլայ որովանդաւել և արտաքին քաղաքական դէպքեր ի դար ն. ք. Գրիստոս մինչեւ ի դար յ. Գ. և զանազան փոփոխութիւնները թագաւո

1. Ամենէն աւելի կը մօտեայ Հայկական պատմութեան նկարագրի աւելարին, գիտնական զաղիացի Թուրքիւղի զինքն (որոյ մասին աես Մատենագրութեան մէջ), այլ այս աշխատութիւնը նախ և առաջ զլեւադրապէս կը ընէ եկեղեցական պատմութիւնը, որոշ վարդապետական զոյններով, երկրորդ, հատուած է միայն 1898 տարին, երրորդ, առաջին մասին մէջ աշխարհի պակասութիւններ կան որ հեղինակն իսկ պէտք զգացած է յատաշարանին մէջ ընդարձակ յաւելումներ ընել ծանօթութեանց մէջ, շատ քան կրկնել պատմելով, բոլորովին փոխելով ընդգրկն մէջ ըսածները։ Այնու հանդերձ Թուրքիւղի աշխատութիւնը շատ արժանաւորութիւն

ներ ունի և մենք մեր բացատրութեանց մէջ շատ օգտուած ենք աւելի։

2. Թերթերու մէջ երեւցան տեղեկութիւնք թէ Հայ յայտնի քննարար Պ. Լեւոն, մօտեայ աւարտած է իր բազմամայ աշխատութիւնը, որ կը ներկայացնէ Հայ ժողովրդեան պատմութիւնը բոլոր դարերու մէջ, նորոպատմական կեանքը։ Այլ այս հայերէն գրուած աշխատութիւնը, կարելի է հրատարակուի քանի մը տարիներ, մեր ժամանակի բազմաւատար հրատարակութեան զեռնարութեան պատասխան և հետեւաբար ռուս ընթերցողներու ձեռքը կարելի է անցնել աւելի ուշ։

րական կազմի, և այս շրջանի ժողովրդեան քաղաքակրթական զարգացումն, հաշուելով անոնց մէջ նաև կրօնքն, գիտութիւնը, գրականութիւնը, զեղարուեստը և տնտեսական երեւոյթները. եւս առաւել երբ կը վերաբերի ազգագրական, լեզուագիտական, հընագիտական, պատմագրական, եւն. խընդիրներու:

Բացարձակ և անհրաժեշտ էր շատ աւելի սեղմ բունել իմ ծրագիրս, առաջին՝ տեղ տալով միայն անոնցմէ մէկուն, որ բովանդակութեամբ կը ներկայացնէ ժողովրդեան իսկական «Պատմութիւնը» և ֆնացեալները շուքի մէջ թողուլ: Լաւնալի պատճառով եւս առաջին տեղին տուի իրականութեան, այսպէս կոչուած «քաղաքագիտական» պատմութեան, նախ անոր համար որ առանց անոր ծանօթութիւն ունենալու անկարելի է ուսումնասիրել և կեանքի պատմութեան ուրիշ կողմերը. և երկրորդ, անոր համար որ հայ պատմութեան իրական կողմն աւելի ուսումնասիրուած է և կարելի է թէ աւելի հաւաստիքով բացատրուած է: Այսպիսինը՝ շանակութիւն ունի իմ ուրուանկարիս վերնագիրը, «Տարեգրութիւն Հայ ժողովրդի գեանք ճակատագրին»: Ես ինծի սաշման զրի աննեղ Կարեգի գերին նեղ շրջանակը, կրկնելով պատմութիւնը տարուէ տարի, դարէ դար, ներքին գէպքերու ընթացքը, որչափ որ անոնք կրնան որոշ հաստատուած ըլլալ, միայն ճամբուն վրայ ակնարկ մը տալով ժողովրդեան հոգեկան կեանքի վրայ, և շօշափելով պատմական նշանակութիւն ու նեցող իրականութիւնները:

Ըստ ինքեան՝ հասկանալի է, ներկայ գիտութիւնը աւելի կը պահանջէ «տարեգրողէ» քան թէ անցեալ դարերու ժամանակագրողներէ: Ամենէն աւելի ընթերցողը իրաւունք ունի սպասելու ժամանակակից տարեգրողէ մը իրեն հաղորդած իրականութեան՝ քննական ստուգութիւնը: Այն պատմագիրները որոնցմէ եւս օգտուել եմ թուած եմ «Ճանաթութեանց» մէջ, և բացի ասկից ամէն զլխու սկիզբն և իւրաքանչիւր նոր բաժանման, եւս միշտ ցոյց տուած եմ որոշ սահմաններու մէջ թէ՛ ինչ տուեալներու հիման

վրայ կը հաստատեմ իմ եզրակացութիւնները, և թէ ինչ հետեւանքի կը յանգիմ ժողովրդական ուրուանկարէն կարելի չէ պահանջել, որ իր իսկութեան մէջ բովանդակուին սկզբնական աղբիւրներու ինքնուրոյն քննադատութիւնները: Հանգրձ այսու իմ ամենահամեստ «Տարեգրութիւն» մի պարզ քաղուած չէ երկու երեք օտարազգի շարագրողներէ: Իմ տուած բացատրութեանց յայտնի անկախութիւնը կը կաշանայ քննական գործերու ընտրութեանց մէջ, երբեմն այս աշխատութեան երբեմնայն, համարելով զանոնք ուրուանկարի մաս, նաեւ անոր տարեգրութեանց մասեր: Կարեւոր գիտելու բանն այն է որ եւս դիմած եմ առաջին աղբիւրներուն, երբ անմիջապէս ինձ առիթ կը ներկայանար անոր գիտելու, և յայտնի է ոչ թէ գիւնական վաւերագրող որոնք ինձ անմատչելի էին, բայց միայն հին հեղինակաց գործերուն, Հերոդոտոսի, Քսէնոփոնի, Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի, Տակլտոսի, Տիտոս Լիւիոսի, Ամիանոս Մարկելոսի, Յուստինոսի, Զոսիմոսի և ուրիշներու, և հայ պատմագրաց գործերուն որոնք թարգմանուած են, Մովսէս Խորենացիի, Յովհաննէս կաթողիկոսի, Սեբեոսի, Լեւոնդոսի, Առդիկիւն, Ստեփանոս Օրբելեանի և ուրիշներու. իմ առաջին աղբիւրներու ծանօթութեանց սահմանները ցոյց տուած եմ «Գիտողութեանց» մէջ և յայտնի կ'ըլլան քանի մը ընդգծուած կոչումներէն, որոց մէջ ներառուելով իմիններս մասամբ կը լրացնեմ պատմաբաններու հաղորդածներուն պակասը, մասամբ կը բացատրեմ անոնց հակաընդդէմները նոր հեղինակաց վկայութիւններով, և մասամբ երկու երեք տեղեր վերջին քննադատներու բացարձակ սխալները կը սրբազրեմ: Յայտնի է այս լրացումները, բացատրութիւնները և սրբագրութիւնները անշուն են, գործոյն էութիւնը չեն փոխեր, այլ իմ դիմումն առաջին աղբիւրներու օգնեց ինձ աւելի խոր կերպով զգալու ժողովրդեան ոգին և աւելի կենդանի կերպով ըմբռնելու զանազան դարերու կեանքի պայմանները:

Իմ աշխատութեան անկատար ըլլալը եւս

աւելի սուր կերպով կ'ըմբռնեմ քան թէ ուրիշ որ եւ է մէկը, Լուսաւոր քննադատութիւնը, կարելի է ցոյց կու տայ իմ ուրուանկարիս մէջի թերութիւնները: Այլ ես կը յուսամ թէ իմ սխալներս, որոնք ես ոչ երբեք կ'ուզեմ կանխաւ անուանել չնչին, զի գիտութեան մէջ՝ որ եւ է չնչին, ունի իր նշանակութիւնը, ոչ թէ լինին այնպիսիներ, որոնք իմ «Տարեգրութիւն» զրկեն իւր հիմնական նշանակութիւնէն, այլ ծառայեն վստահելի կռուան մը բոլոր հայ պատմութեան: Թէպէտ ես խղճմտանքով եւ սիրելով աշխատեմ եմ գործին վրայ բայց կարելի է որ եւ է բան վրեպած ըլլայ աչքէս, անճիշդ մեկնութիւն տուած ըլլամ եւ ոչ բոլորովին ճշդիւ բացատրութիւն տուած: Այլ ինչ համար իբրեւ հեղինակ՝ ամենածանր է ոչ թէ այս անխառնափափի սխալները, այլ այն որ ես հարկադրուած եղայ շատ հարեւանցի կերպով շօշափել, երկար շարք մը խնդիրներու, եւ ի հարկին ստիպուած՝ թողուլ մըթութեան մէջ, առանց լուսարանելու: Նոյնպէս հրաժարիլ նշանաւոր պատմութեան գործիչներու բնատրութեանց նկարագրէն: Ուստի ընթերցողին հաստատուն խորհուրդ կու տամ — չըսուականալ իմ գրքոյկովս

յամենայն դէպս եթէ յաջող գտնէ զայն կամ անկատար, այլ անկէ ետքը դիմել Հայ պատմութեան ընդարձակ աշխատութեանց, օգտուելով իմ «Տարեգրութեան» իբրեւ ուղեցոյց միայն: չչմարտապէս ես ալ այնպէս կը համարիմ իմ «Տարեգրութիւն» շատ մի համեստ ձեռնարկ, որմէ յետոյ պէտք է յաջորդէ շատ աւելի խոր ուսումնասիրութիւն մը հայ աշխարհին վերաբերեալ, շատ աւելի մտնրամասնօրէն արժանաւոր խընդիրներու ուսումնասիրութեամբ աշխատութիւններ հայ Պատմութեան վերաբերեալ:

1916 Նոյեմբեր ՎԱՅՆԻ ԲԻՌԻՍՈՎ

Ժամանակիս պարագաները տարիէ մ'աւելի ուշացուցին գրքոյկիս տպագրութիւնը, զոր կը խնդրեմ որ ընթերցողը աչքի առաջ ունենայ այսպէս թէ այնպէս յառաջբանիս մէջ, արդէն մտած են ժամանակագրական ինչ ինչ սխալներ: Վերջին տարուան աշխատութիւններս ինչ աչքէ անցընել կարելի չեղաւ:

Փետր. 1918 Վ. Բ.

(Շարունակելի) Թրգմ. Հ. Ե. Վ. ՄԱԳԱՐԵԱՆ

ԱՅԳ ԴՈՒՆ ԵՍ

Ինչպէս մի վըտակ մարմանդի մէջէն
Ինչպէս մի սարսու սրբոյ լարերէն,
Ես իմ խորն հոգւոյս կը լըսեմ մի ձայն
Մի զըրոյց անոյշ աղօթքի նըման:

Ու հեզածաւալ հոգիէ հոգի
Աննիթ եւ հելտիս երգի պէս կ'անցնի.
Սիրոյ հետ չաղուած ինչպէս շողի առտուան
Աղբիւրն է վըճիտ իմ անհաւութեան:

Ես հարբած աստուած երկընքի շաղով
Իմ կեանքս է հիւսուած երգի ծաղիկով.
Ու միշտ նոր տեսիլ ու միշտ նոր խոկում
— Այդ դուն ես ո՞վ քաղցր բանաստեղծութիւն: